

इतिहासना अज्ञात प्रदेशमां स्वैरविहार 'निर्ग्रन्थ ऐतिहासिक लेख समुच्चय'

मुनि भुवनचंद्र

इतिहास आलेखननी आधुनिक पद्धति भले अंग्रेज / जर्मन विद्वानो थकी आविष्कार पामी होय, पण हवे ते विश्वभरमां मान्य पद्धति बनी चूकी छे. आजनो इतिहासकार मात्र चरित्रो, कथाग्रंथो के रासोना आधारे इतिहास लखतो नथी. प्रमाणभूत इतिहास माटे आंतरिक अने बाह्य प्रमाणोनी आवश्यकता आजे सुस्थापित थई चूकी छे; तुलना अने पृथकरण-विश्लेषण पण जरूरी छे. प्रमाणोनी स्रोत मात्र साहित्यमां-लिखित रूपमां ज सीमित नथी होतो. लिखित उपरांत शिलालेखो, ताम्रपत्रो, प्रतिमालेखो, सिक्काओ, पुरातात्विक निष्कर्षो, वैज्ञानिक परीक्षणो- आ बंधु पण इतिहासकारे तपासवुं पडे. लिखित सामग्रीमां पण केटलुं वैविध्य होय छे ! मात्र इतिहासग्रंथो ज नहि, हस्तप्रतोनी प्रशस्तिओ, पुष्पिकाओ, प्रवासवर्णनो, लोकगीतो, दस्तावेजो, दंतकथाओ वगैरेमां पण इतिहासना अंशो विखरायेला पड्या होय छे. आवा विभिन्न स्रोतोमां इतिहासकारे नजर दोडाववी पडे छे, भूगोल-खगोल के तत्त्वज्ञान-फिलोसोफी जेवा विषयोनी पण परिचय इतिहासकारे राखवो पडे. क्यारेक सैद्धांतिक उल्लेखोना आधारे कोई व्यक्ति के घटनानो समयनिर्णय थयो होय एवा दाखला छे. इतिहासकारनी पासे भाषा, व्याकरण अने साहित्यनी विविध शाखाओनुं पण उच्च कक्षानुं ज्ञान होवुं जोईए. आ बधाथी उपर, प्रबळ स्मरणशक्ति तथा फलद्रूप कल्पनाशक्ति पण होवा जोईए. दरेक क्षेत्रमां आजे तो विश्वभरमां संशोधको शोधकार्य करता ज रहेता होय छे. इतिहासविद जो आ बधाथी माहितगार न होय तो तेनुं शोधकार्य नबळुं ज रही जाय. प्रमाणभूत इतिहासना संशोधन माटे आवी ने आटली सज्जता अपेक्षित होय त्यारे उच्च कक्षाना इतिहास संशोधको के लेखको ओछा होय ए देखीनुं छे.

जैन इतिहासनी वात करीए तो आधुनिक पद्धतिए इतिहासनुं आलेखन

સોએક વર્ષથી શરુ થયું છે. મોટા ગજાના ઇતિહાસ-સંશોધકોએ ઇતિહાસના ઘણા બધા કોયડા ઉકેલ્યા છે, ઇતિહાસની પુષ્કળ સામગ્રી એકત્ર કરી છે. આમ છતાં, ઇતિહાસમાં ઝમેરવા જેવું હજી ઘણું બાકી રહે છે. પુણ્યવિજયજી, જિનવિજયજી, નાથૂરામ પ્રેમી, મોહનલાલ દ. દેસાઈ, પૂનચંદ નાહર, અગરચંદજી નાહર, જયંતવિજયજી, વિજયેન્દ્રસૂરિ, પં. સુખલાલજી, પં. બેચરદાસજી, દરબારીલાલ કોટિયા જેવા પુરોગામીઓએ ઐતિહાસિક તથ્યો એકત્ર કરવાનું અને ઇતિહાસના અંકોડા મેલ્લવવાનું કાર્ય કર્યું છે, છતાં તેમના સમય પછી બહાર આવેલી નવી સામગ્રીના આધારે ઇતિહાસના પરિષ્કાર-પરિમાર્જનનું કાર્ય તો ઊંઘું જ છે.

ઇતિહાસના કંટાળાજનક અને પડકારરૂપ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત હોય એવા થોડા સારા સંશોધકો સદ્ગામે આજે પણ છે. પ્રા. મધુસૂદન ઢાંકી આવા એક સમર્થ-સુસજ્જ-સંનિષ્ઠ, તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ધરાવતા, બહુમુખી પ્રતિભાવાળા ઇતિહાસવિદ છે. એમનું કાર્યક્ષેત્ર વ્યાપક છે. આનંદની વાત એ છે કે જૈન ઇતિહાસના સંશોધનને એમણે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવ્યું છે. જૈન ઇતિહાસ વિષયક તેમના લેખોનો સંગ્રહ ‘નિર્ગ્રન્થ ઐતિહાસિક લેખ સમુચ્ચય’ એવા નામે બે ભાગમાં હમણાં જ બહાર પડ્યો છે. આ લેખોનું પરિશીલન કરતાં કોઈને પણ લાગશે કે શ્રી ઢાંકીના રૂપમાં એક સમર્થ, જવાબદાર ઇતિહાસકાર આપણને સાંપડ્યા છે. ૧૯૬૬ થી શરુ કરી અત્યાર સુધીમાં લખાયેલા ૫૬ જેટલા લેખો - નિબંધો આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત થયા છે. ઇતિહાસ સંબંધિત સામગ્રીથી આ ગ્રંથ ઠસોઠસ ભરેલો છે. વિષયવૈવિધ્ય, રજુઆતની શૈલી, શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ અને લેખકની સજ્જતા - આ બધું અહીં નેત્રદીપક બની આપણી સામે આવે છે. ઉપર જેની ચર્ચા કરી છે તે કાર્ય અર્થાત્ બહાર આવેલી ને આવતી રહેતી નવી સામગ્રીના આધારે ઇતિહાસનું પરિમાર્જનકાર્ય આજે પણ ચાલુ છે એવો સંતોષ શ્રી ઢાંકીના આ બે ગ્રંથ જોઈને જરૂર થાય.

ઇતિહાસની શોધમાં નાની નાની વિગતો કેવો મોટો ભાગ ભજવે છે અને એવી વિગતોનો સમન્વય કરવામાં કેવા કૌશલ્યની જરૂર પડે છે, એ વાત આ સંગ્રહમાંનો એક-એક લેખ જોતાં વાચકને સારી રીતે સમજાશે. લેખો એટલા તો સુગ્રંથિત રૂપે લખાયા છે કે સંશોધનાત્મક ઇતિહાસલેખના આદર્શ

નમૂના તરીકે કામ આવી શકે. 'જીર્ણદુર્ગ - જૂનાગઢ વિશે' (ખંડ-૧, પૃ. ૧૯૦), 'સ્વામી સમન્તભદ્રનો સમય' (ખંડ-૧, પૃ. ૨૮), વાદી કવિ બપ્પભટ્ટિસૂરિ' (ખંડ-૧, પૃ. ૫૯), 'સિદ્ધરાજકારિત જિનમન્દિરો' (ખંડ-૨, પૃ. ૧૨૨) આદિ લેખો ઇતિહાસના વિદ્યાર્થી માટે પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ સારે એવા સુબદ્ધ, સમૃદ્ધ લેખો છે. શક્ય એટલી બધી જ વિગતો એકત્ર કરવી, તેના પર તુલનાત્મક વિચાર ચલાવવો, નવાં પ્રમાણો દ્વારા તેનું ખંડન કે મંડન કરવું, શક્ય વિરોધો સ્વયં પ્રસ્તુત કરી તેનું નિરાકરણ પણ પૂરું પાડવું - આ બધું વિસ્તૃત અને વિગતપ્રચુર શૈલીએ થયેલું આ લેખોમાં જોવા મળશે.

'નામૂલં લિખ્યતે કિઞ્ચિત્' - 'આધાર વિનાનું કંઈ પણ ન લખવું' - એ શાસ્ત્રીય નિયમને શ્રી ઢાંકી કઠોરપણે અનુસરે છે અને આધારો - પ્રમાણો શોધવાનો જે શ્રમ કરે છે તે વિરલ કક્ષાનો છે. આમાં એમની બહુશ્રુતતા, પ્રચર સ્મૃતિ શક્તિ અને વિષય પરત્વેની નિષ્ઠા જણાઈ આવે છે. લેખો તો માહિતી સભર છે જ, લેખાંતે જોડેલાં ટિપ્પણો પણ વિસ્તૃત છે - ક્યાંક ક્યાંક તો ૫-૧૦ પાનાં સુધી લંબાય છે. મીનલ્લદેવીનું 'ખરું' નામ મૈલ્લદેવી હતું એ વિધાનના ટેકામાં છેક કર્ણાટકના અભિલેખોનો આધાર લેખક રજૂ કરે છે (ખંડ-૧, પૃ. ૧૩૫); 'વાલીનાહ' વ્યંતરના મૂળ નામ વિશે દંતકથા, સાહિત્ય, લોકરૂઢિ, શિલ્પશાસ્ત્ર જેવા વિભિન્ન સ્ત્રોતોમાંથી આધારભૂત સામગ્રી આપે છે. લેખકની શોધ કેટલી વ્યાપક છે તેનાં આવાં દૃષ્ટાંતો ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે.

ઇતિહાસકારો પણ માનવો હોય છે, માનવસહજ પ્રમાદ, પૂર્વગ્રહ કે અસૂયાના પ્રભાવ હેઠળ ક્યારેક લેખકના હાથે ઇતિહાસને અન્યાય થઈ જતો હોય છે. પોતાના સમકાલીનોની કે પુરોગામીઓની આવી ક્ષતિઓ શોધવાની-સુધારવાની કડવી ફરજ પણ ઇતિહાસ-લેખકે ક્યારેક બજાવવાની થાય છે. શ્રી ઢાંકીને પણ આવું કરવું પડ્યું છે. 'સિદ્ધરાજકારિત જિનમન્દિરો' (ખંડ-૨, પૃ. ૧૨૨) લેખમાં આવું થયું છે. પુરોગામી વિદ્વાનનાં વિધાનોનો સચોટ પ્રતિકાર કરવામાં લેખકે જરા પણ કસર છોડી નથી, તે સાથે એ વિદ્વાનના પ્રદાન અને અન્ય વિશેષતાઓનો માનભરે ઉલ્લેખ કરવાનું લેખક ચૂકતા નથી. 'સ્વામી સમન્તભદ્રનો સમય' (ખંડ-૧, પૃ. ૨૮) લેખમાં પૂર્વગ્રહગ્રસ્ત વિદ્વાનોના

તર્કોનાં છોતરાં ઉઘાડતી શ્રી ઢાંકીની દલીલો કટાક્ષ-આદર-પડકારના મિશ્રણથી રોચક બની છે, પણ રુચિભંગ નથી કરતી. તારંગના અર્હત્ અજિતનાથ પ્રાસાદના કર્તા વિશે બે સમકાલીન વિદ્વાનોની આલોચના કરતો લેખ (ખંડ-૨, પૃ. ૧૬૧) ઇતિહાસકારના ઉત્તરદાયિત્વની છબી પ્રસ્તુત કરે છે. ઇતિહાસમાં અટકલ પર આધાર ન જ રાખી શકાય, નક્કર તંથ્યો જ સર્વોપરિ બની રહેવાં જોઈએ એ મુદ્દો આ લેખમાં સારો તરી આવે છે.

શ્રી ઢાંકી શિલ્પ-સ્થાપત્ય-પુરાતત્ત્વના વિશેષજ્ઞ છે તેથી જિનમંદિરો અને શિલ્પોના સંશોધનમાં તેમની દૃષ્ટિ વિશેષ કામ કરે છે. ગ્રંથનો બીજો ખંડ શિલ્પ-સ્થાપત્ય-મંદિર વિષયક લેખોથી ભરચક છે. દ્વિતીય ખંડના અંતે ચિત્રવિભાગમાં મોટી સંખ્યામાં શિલ્પ-મૂર્તિ આદિની છબીઓ અપાઈ છે, જે નજરાણાં સમાન છે.

‘ગૌતમસ્વામી સ્તવ’ના કર્તા વજ્રસ્વામી વિશે લેખમાં, પ્રશસ્તિ-લેખના વાચનમાં એક આંકડો છૂટી ગયાની કલ્પના અને તેના સમર્થનમાં આધારો આપ્યા છે તે તેમના જેવા આ ક્ષેત્રના સુદીર્ઘ અનુભવીને જ સૂઝે એવી વાત છે. ‘ચિકુર દ્વાત્રિંશિકા’ના કર્તા કુમુદચંદ્ર દિગંબર વિદ્વાન છે અને ‘કલ્યાણમંદિર’ના કર્તા પણ એ જ છે, સિદ્ધસેન દિવાકર નહિ, આના સમર્થનમાં સુંદર તર્કશ્રેણિ લેખકે આપી છે. ‘પ્રભાવકચરિત’ (ખંડ-૨, પૃ. ૧૫)ની એક ખૂટતી કડી લેખકે આબાદ શોધી કાઢી છે. કલ્યાણત્રય (ખંડ-૧, પૃ. ૨૨૬) પ્રકારની શિલ્પરચના ઉપર આ ગ્રંથમાં પહેલીવાર પ્રકાશ પાડે છે.

મુદ્રણ, કાગળ અને સજાવટથી સુંદર તથા ચિત્રવિભાગથી સમૃદ્ધ એવા આ ગ્રંથમાં પ્રૂફવાચનની ક્ષતિઓ જો કે રહી છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સામગ્રીમાં આવી અશુદ્ધિઓ વધારે પ્રમાણમાં છે જે આ કક્ષાના ગ્રંથમાં બાધારૂપ બની શકે છે. ંપણરસ-ચાસ (ખંડ-૧, પૃ. ૧૪)—અહીં ચાસ ને સ્થાને ‘વાસ’ સાચો શબ્દ છે. દલસંચનિયં (ખંડ-૧, પૃ. ૨૪), ‘તેઓ’ (ખંડ-૧, પૃ. ૩૩), ‘કિં ધણિયો જાણડજ્જં’ (ખંડ-૧, પૃ. ૬૭) જેવી અશુદ્ધિઓ અન્ય પણ ઘણી છે. ખંડ-૧, પૃ. ૨૬૦ પર આપેલા ‘રૈવતગિરિસ્તોત્ર’માં આવી ભૂલો સારા પ્રમાણમાં રહી છે, તેમાંની કેટલી પ્રૂફવાચનની અને કેટલી હસ્તપ્રતવાચનની હશે, તે તો

લેખક જ કહી શકે. 'વીતરાગસ્તુતિ'નો છંદ ભુજંગપ્રયાત જણાવ્યો છે (ખંડ-૧, પૃ.૨૫૫) પણ તે વસન્તતિલકા છે. ક્યાંક ગેરમાર્ગે દોરે એવી ભૂલો પણ છે : પ્રથમ ખંડના પ્રથમ લેખના ટિપ્પણ ક્રમાંક-૨માં 'આચારાંગ-પ્રથમ સ્કંધ : ईस्वी ४३०-३००' એમ છપાયું છે; અહીં 'ई.સ.પૂર્વે' એમ હોવું જોઈતું હતું. બંને ખંડોમાંના લેખોને અનુક્રમમાં ક્રમાંક અપાયા છે પણ ગ્રન્થમાં લેખનાં શીર્ષકો સાથે ક્રમાંક અપાયા નથી. આ એક અગવડરૂપ બને એવી ક્ષતિ છે.

વ્યક્તિનામો, સ્થળનામો અને ગ્રન્થનામોની અકારાદિ સૂચિ બંને ભાગમાં ગ્રન્થાન્તે આપી છે. ઐતિહાસિક સંશોધનના કાર્યમાં આ સૂચિઓ વિદ્વાનોને સહાયક નીવડશે. લેખોના અંતે ટિપ્પણોમાં લેખકના વિશાળ અવગાહનની સાક્ષી પૂરતી ઢગલાબંધ આનુષંગિક માહિતી સંગૃહીત છે. ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓને આમાંથી માહિતી અને દૃષ્ટિ - બંને મળે એમ છે. ટિપ્પણોનાં વિશેષનામોની પણ અકારાદિ સૂચિ હોય તો ખૂબ ઉપયોગી બને, પણ એ કદાચ શક્ય નથી બન્યું. બંને ખંડમાં શ્રી હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીના અવલોકનલેખો છે. પ્રા. બંસીધર ભટ્ટનો આમુખ પ્રથમ ખંડને પ્રાપ્ત થયો છે.

ગ્રંથના વાંચનમાંથી પસાર થતાં જે થોડુંક નજરમાં આવ્યું તે પૂર્તિરૂપે નોંધવાની લાલચ રોકી શકતો નથી. ખંડ-૧, પૃ. ૧૬, ટિ.૨માં 'નોકાર' પરથી 'નોકારસી' શબ્દ ઉતરી આવ્યાનું જણાવ્યું છે પણ એ શબ્દ 'નમુકારસહિયં' નોકારસહિયં=નોકારસી એમ ઉતરી આવ્યો હોય એવો સંભવ છે. 'નમુકારસહિયં' શબ્દ પરચણનામાં આવે છે.

ખંડ-૨, પૃ. ૬૩, લેખ ક્ર.૨માં લુણાગ૦ છે તે લૂણીગ હોવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. 'ળી' ણા જેવો વંચાય એવું જૂની લિપિમાં બનતું હોય છે.

ખંડ-૨, પૃ.૮૩, પ્રકૃતા સમર્પિતા ચ- આ શ્લોકમાં સમર્પિતા નહીં પણ સમર્થિતા મૂળ પ્રતિમાં હશે. સમર્થિતા એટલે પૂરી કરી. સમ્ + અર્થ ધાતુ સમાસિના અર્થમાં પ્રયોજાતો હતો. લિપિની વિચિત્રતાને કારણે થિ અને પિ વચ્ચે ગુંચવાડો હસ્તપ્રતવાંચનમાં થતો હોય છે.

ખંડ-૨, પૃ. ૨૦૦, ટિ. પાંચમાં લેખકે 'નિજ દૈતા'નો અર્થ શું

કરવો એવો પ્રશ્ન કર્યો છે. 'દયિતા' શબ્દ જ ભ્રષ્ટ રૂપમાં અહીં 'દૈતા' થયો છે. લલિતાદેવી વસ્તુપાલનાં પત્ની હતાં, એ સન્દર્ભ પળ અહીં માર્ગદર્શક બને છે.

'નિર્ગ્રન્થ ઐતિહાસિક લેખ સમુચ્ચય' ગ્રંથમાં શ્રીમધુસૂદન ઢાંકીની વિષયનિષ્ઠા તથા ક્ષમતાનાં દર્શન તો થાય જ છે, સાથે સાથે શુષ્ક વિષયને રસિક બનાવતી શૈલી, માનવીય પાસાને સ્પર્શતી દૃષ્ટિ, ક્યાંક ગંભીરતા તથા ક્યાંક-રમૂજના છાંટણાં ધરાવતું તેમનું ગરવું ગુજરાતી ગદ્ય વાચકના મનમાં શ્રી ઢાંકીના પ્રફુલ્લ-પ્રચર વ્યક્તિત્વની છાપ ઉપસાવી જાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ જૈન ઇતિહાસના કેટલાય બિન્દુઓ પર પ્રકાશ પાથરે છે. ગ્રન્થનું વાંચન દૂર દૂરના ઇતિહાસના અગોચર પ્રદેશમાં સ્વૈર વિહાર કરી આવ્યા જેવી અનુભૂતિ વાચકને કરાવી જાય છે.

★ નિર્ગ્રન્થ ઐતિહાસિક લેખ સમુચ્ચય-ખંડ ૧, લેખક : મધુસૂદન ઢાંકી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ડેમી આઠપેજી ૩૪૮ + ૨૪, મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦.

ખંડ-૨, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨, પૃ. ડેમી આઠપેજી ૩૦૪ + ૨૦ + ૮૦ આર્ટપ્લેટ્સ, મૂલ્ય : રૂ. ૫૦૦.

પ્રકાશક : શ્રેષ્ઠી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્મારક નિધિ, પ્રાસિસ્થાન : શારદાબેન ચીમનભાઈ એજ્યુકેશન રિસર્ચ સેન્ટર, 'દર્શન', રાણકપુર સોસાયટી સામે, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪.

જૈન દેરાસર

નાનીચાચર - ૩૭૦૪૩૫

જિ. કચ્છ, ગુજરાત

